

Васильєв С. В. Суди звичаєвого права на теренах пострадянських держав: історія та сучасний стан

Васильєв Сергій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: vasill66@mail.ru
ORCID 0000-0002-7403-8162

УДК 340.141; 347.997

СУДИ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА НА ТЕРЕНАХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Статтю присвячено питанням виникнення, різноманітності форм та реформування традиційного (народного) судочинства на теренах пострадянських держав. Проаналізовано організація та функціонування традиційних судів, які існували у другій половині XIX – на початку XX ст. Наведено приклади відродження судів звичаєвого права. Зроблено висновок, що сутність і призначення традиційного судочинства з моменту його виникнення і до сьогоднішнього дня не змінилася. А отже, суди звичаєвого права – це не правовий раритет, а невід’ємний компонент природного правового розвитку сучасного національного суспільства.

Ключові слова: звичаєве право; суди традиційного права; цивільне судочинство; примирливі процедури.

Васильєв С. В., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры гражданского процесса, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: vasill66@mail.ru ; ORCID 0000-0002-7403-8162

Суды обычного права в постсоветских государствах: история и нынешнее положение

Статья посвящена вопросам возникновения, разнообразия форм и реформирования традиционного (народного) судопроизводства на территории постсоветских государств. Проанализированы организация и функционирование традиционных судов, которые существовали во второй половине XIX – в начале XX в. Приведены примеры возрождения судов обычного права. Сделан вывод, что сущность и назначение традиционного судопроизводства с момента его возникновения и до сегодняшнего дня не изменилась. Следовательно, суды обычного права – это не правовой раритет, а неотъемлемый компонент природного правового развития современного национального общества.

Ключевые слова: обычное право; суды традиционного права; гражданское судопроизводство; примирительные процедуры.

Постановка проблеми. Дослідження судів звичаєвого права не є новим напрямком у вітчизняній юридичній науці. Однак слід зазначити, що дане питання висвітлювалося в основному в історичному та етнографічному аспекті, і, як правило, у відношенні конкретних країн чи народів. Юридичного аналізу організації та функціонування традиційних судів, які існували на території пострадянських держав у другій половині XIX – на початку XX ст., не проводилося. А з урахуванням того, що у деяких пострадянських державах норми звичаєвого права збереглися і діють навіть в сучасних умовах, є необхідність вивчення народного правосуддя з урахуванням історичного досвіду, враховуючи те, що спеціальні наукові дослідження з даної проблематики відсутні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження як звичаєвого права, так і традиційного судочинства зробили Т. Є. Новицька, З. І. Єнікеев, М. М. Ковалевський, М. Є. Слабченко, С. Л. Фукс та ін. Фрагментарно відповідні питання розглядалися у працях окремих вчених-процесуалістів: С. Ф. Афанасьєва, В. В. Комарова, Є. А. Нефедьєва, С. Ю. Серебреннікова, Д. О. Фурсова, М. Х. Хутиз.

Мета статті – виявити на основі вивчення судів звичаєвого права, що існували на теренах пострадянських держав, їх різноманітність, ознаки й особливості формування, а також проаналізувати сучасні форми цих судів.

Виклад основного матеріалу. Відправним пунктом нашого дослідження організації традиційного судочинства пострадянських держав слід вважати другу половину XIX ст., коли були сформовані основні територіальні межі Російської імперії. Саме в цих кордонах проживали народи, які в подальшому оформилися радянськими республіками, а потім і незалежними державами. Крім того, зазначений час пов'язаний з проведенням судової реформи в царській Росії, яка стала поштовхом для активної науково-дослідної діяльності юристів та істориків. Видані ними роботи про особливості судоустрою і судочинства окремих регіонів імперії стали першоджерелами для майбутніх поколінь дослідників.

Суди звичаєвого права існували у різних народів і народностей з давніх часів. Самобутність того чи іншого традиційного суду залежали від таких фактів як територіальне розташування громади, рівень економічного і культурного розвитку, вид релігії і т.п.

Так, Є. І. Якушкін виділяє вісім форм селянського суду, що існували на початку XIX ст. в Російській імперії: самосуд, сімейний суд, третейський суд, суд сусідів, суд сільських суддів, суд сільської сходки, суд волосної сходки, волосний суд [1, с. 24].

У результаті проведеної селянської реформи 1861 р. законодавчо був створений *волосний суд*, який став найважливішим елементом селянського самоврядування і механізмом реалізації норм звичаєвого права. Він представляв собою установу, яка поєднала в собі три досить різноманітні засади: становість, судову автономію селянського населення та керівництво в судових рішеннях звичайним правом. Грунтуючись на народних традиціях, юридичних звичаях

російського села, волосні суди бачили своє головне завдання аж ніяк не в тому, щоб покарати винного, а в тому, щоб примирити сторони, зберегти внутрішню солідарність сільського світу [2, с. 183–185].

Волосні суди займали якесь проміжне становище між общинними і офіційними судами. Їх основна відмінність від сільських судів полягала у розгляді справ на підставі не тільки звичаю, але й закону.

Законодавчі основи діяльності волосної юстиції були сформульовані в статтях «Общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», оприлюдненого 19 лютого 1861 р. Так, до компетенції волосного суду ставилися «як спори і позови між селянами, так і справи по маловажним їх провинам» (ст. 95). Волосному суду дозволялося розглядати цивільні справи виходячи з «місцевих звичаїв і правил, прийнятих у селянському побуті» (ст. 107). Волосний суд збирався кожні два тижні, переважно по неділях, проте при необхідності волосний старшина міг скликати його і в інший день, і частіше (ст. 94).

У білоруських губерніях Російської імперії так само діяв волосний суд, який формувався шляхом виборів. Як зазначає А. А. Загорнов, волосні суди засновувалися для всіх категорій селян; основна мета судового розгляду в них – примирення сторін з урахуванням як правових, так і моральних норм. Селяни звертались в волосний суд для вирішення трудових спорів, конфліктів щодо поділу власності, для захисту особистої гідності. Волосний суд забезпечував швидкість, дешевизну і, що дуже важливо, зрозумілість судових рішень [3, с. 42–50].

У чувашських селян Казанської губернії, як і в інших етносів багатонаціональній Російській імперії, у другій половині XIX – на початку XX ст. функціонували особливі *мирські суди*, що грали величезну роль в селянському суспільному житті. Головною метою цих судів було примирення конфліктуючих сторін. Общинні суди часто йшли в розріз із законом і офіційним судом, розглядаючи як цивільні, так і кримінальні справи. Чуваші надавали перевагу врегулюванню спорів і конфліктів, як правило, всередині громади, ставлячись скептично до офіційного волосного суду [4, с. 31–38].

У другій половині XIX ст. в станицях, і особливо в хуторах області Війська Донського проводили свою діяльність шість видів традиційних судів, які при вирішенні судових спорів керувалися виключно нормами звичаєвого права, а не нормами офіційного законодавства. Йдеться про такі суди, як: 1) суд станичного або хутірського отаманів; 2) суд старійшин (рос. *суд старики*); 3) суд понятих; 4) суд хутірської громади; 5) третейський суд; 6) «спеціальний», «екстрений» суд.

Особливе місце у донських козачих громадах займали *станичні суди*, які формувалися з призначених станичними отаманами козаків.

Процес судочинства та ведення діловодства в станичних судах регулювався нормами звичаєвого права. Під час судових засідань говорили всі відразу, не дотримуючись ніякої черги: і судді, і сторони спору, і свідки, і всі

присутні на суді. Донська козача община в особі тих своїх членів, які зібралися слухати розгляд справи, відкрито висловлювала своє схвалення або осуд, тим самим певною мірою впливаючи на суддів. Самі судді також вступали в суперечки зі сторонами спору, зі свідками і один з одним і, висловлюючи сумніви і свою незгоду з думкою інших, пускали в хід жарти і лайку. Все це робилося відкрито і прямо [5, с. 83].

У науковій літературі згадуються *народні суди туземців* Туркестанського краю, Акмолинської, Семипалатинської, Семиречинської, Уральської і Тургайської областей.

Суди звичаєвого права «старої України» були кількох видів: 1) *копні суди* – звичаєвого походження. Вони скликалися сільською громадою – копою – для найрізноманітніших справ. У компетенцію копного суду входило вирішення справ цивільного характеру, а кримінально-карних – випадки, коли забитий був невідомий нікому. Суду копи підлягала вся околиця; 2) звичаєвого походження був і *козацький суд радний*. Обжалуваного ставили на раду, котра розглядала справу й за вчинену шкоду карала. Такий суд був на Запоріжжі; 3) *сільські суди* призначалися для селян даної округи, але могли судитись там і сторонні особи. Склалися ті суди з отамана, вйта, кількох козаків і посполитих.

Усі ті суди скликалися *ad hoc*, отже не були сталими інституціями, як і суди ярмаркові, котрі збиралися на базарах для розгляду справ торгових [6, с. 238].

Як зазначають Р. Шандра і М. Бедрій, в історії українського судочинства були копні суди українського права та зборові суди волоського права, які діяли на різних українських землях аж до середини XVIII ст. За своєю природою це були громадські суди, рішення яких базувалось на українських правових звичаях. Спільною рисою зборових і копних судів був їхній примирний характер, адже основним завданням такого суду було примирити сторони та забезпечити правопорядок у межах сільського округу [7, с. 116–125].

Особливою специфікою вирізнялася організація судів звичаєвого права у народів Північного Кавказу. Наприклад, для вайнахських народів (чеченців, інгушів, бацбійців) характерним було вирішення спорів у так званих *тайпах* (тейпах). С. А. Натаєв визначає чеченський тейп як панство, тобто асоціацію родинних і неспоріднених (соціальних) груп, об'єднаних єдиними соціальними, економічними інтересами і міфологічною спорідненістю. Тайп відображає ознаки станово-кастового, професійного, географічного та етнічного характеру [8, с. 4].

Внутрітайповий устрій вайнахського суспільства було засновано на дотриманні та виконанні всіма його членами основних юридичних норм адатів, які полягали в основному у питаннях кримінального характеру, а також у сімейних і спадкових справах. Правовий інститут вайнахського тайпа встановлював для своїх членів, а також загалом усьому суспільству 23 найбільш важливих суспільно значущих та обов'язкових принципів, серед яких можна виділити наступні: 1) кожен тайп мав свій представницький орган – Рада старійшин; рішення Ради старійшин було обов'язковим для всіх членів даного тайпу; також

обов'язковим й беззаперечним було для кожного члена тайпу рішення голови тайпу (тамади); 2) Рада старійшин тайпу обиралася з числа мудрих і шанованих людей похилого віку, але незалежно від майнового цензу; хоча номінально посада члена Ради старійшин і була довічна, проте існувало правило, при якому його могли змістити; 3) Рада старійшин тайпу засідала відкрито: кожен чеченець за своїм бажанням міг бути присутнім на ньому, отримати слово і висловити свою думку; після остаточного вирішення питання на Раді право голосу мали тільки виборні члени; 4) усі члени Ради старійшин мали рівні права [9].

У Дагестані судом звичаєвого права виступали *сільські сходки*, які збиралися з найрізноманітніших питань. Рішення сходки, прийняте щодо конкретного випадку, в подальшому, при багаторазовому застосуванні, ставало адатом у всіх аналогічних випадках.

У той же час судово-процесуальні норми у Дагестані були добре розвиненими і розробленими, де рішення адатного суду стали записуватися ще в XV-XVIII ст., застосовуючи арабську мову. У решти народів Північного Кавказу судочинство було усним, і процес судочинства міг варіюватися. Як правило, судовий процес включав чотири етапи: спочатку слухалася скарга позивача, потім виправдання відповідача, після чого виступали свідки і, нарешті, виносився вирок. Вирок виносився більшістю голосів. Широко практикувався інститут очисної присяги. Рішення суду контролювалися громадою, існувала розвинена системи общинних санкцій, яка застосовувалася по відношенню до тих, хто з якихось причин відмовлявся визнавати і виконувати судові рішення [10].

Початок XX ст. ознаменувався посиленням Ісламу та ісламських рухів на Північному Кавказі, в тому числі і за розширення сфери шаріату в правовому полі горців, з одного боку, і спробами російської адміністрації модернізувати горянський адат у рамках російського права і державності, – з іншого. Так, вплив мусульманського права на традиційне адатне судочинство Осетії проявився в наступному. По-перше, замість адатних гірських присяг на амулетах була введена присяга з використанням Корану. По-друге, розвиток Ісламу на Північному Кавказі вплинув на те, що, поряд з авторитетними общинними лідерами – старійшинами, до складу адатного суду стали входити шановані ісламські лідери. Нарешті, в процедуру традиційного адатного примирення, що здійснювалося у процесі врегулювання справ, пов'язаних з вбивством або пораненням, став включатися намаз, проведений муллою або ефенді або в будинку потерпілого, або на могилі вбитого [11, с. 13].

У Кабарді, під впливом царської адміністрації, традиційний національний суд замінив Кабардинський тимчасовий суд, головою якого став головний князь Кабарди. Головний кадій міг бути присутнім на судових засіданнях у тих випадках, коли розглядалися сімейно-побутові спори. Однак створений суд продовжував керуватися в основному нормами адата, що були відомі кожному кабардинцеві. Судові перетворення Кабарди у другій половині XIX ст. ознаменувалися створенням *окружного словесного суду*. Більш важливі кримінальні справи (нанесення ран, каліцтва, випадкові вбивства, кра-

діжка, згвалтування) розглядались окружним судом із застосуванням норм адата. Дрібні справи – *аульним судом* із застосуванням норм адата. Духовні справи розбиралися нормами шаріату (розірвання шлюбу, поділ сім'ї та майна). Ця судова система була пристосована до задоволення потреб усіх прошарків суспільства і духовенства [12, с. 10–12].

У Грузії у другій половині XIX ст. сільська громада обирала *сільських суддів*, які мали право розбирати селянські цивільні позови.

У мусульманських провінціях (Кубинське ханство, Бакинське ханство) традиційні суди розглядали справи за шаріатськими звичаями. У Єлісаветполі (Гянже) діяли окремі суди для татарського і для вірменського населення.

Таким чином, суд по адату був характерним для всіх народів Північного Кавказу судовим інститутом. У той же час, починаючи з середини XIX ст., реалізується правова політика Російської імперії на Північному Кавказі, яка полягала у вирішенні двох основних завдань: 1) створенні певної адміністративно-суспільної системи, яка була б здатна підтримувати правопорядок у гірських громадах; 2) включенні північнокавказьких народів як суб'єктів Російської держави в загальнодержавну суспільно-адміністративну правову систему і набуття ними всіх прав і обов'язків російського підданого. Для вирішення цих завдань у 1860-ті та наступні роки російська адміністрація встановила в північнокавказьких громадах порядок, який проіснував без значних змін до початку 1920-х рр. [13, с. 156-157].

У корінних національностей Татарстану, в тому числі сільського населення Ферганської долини, аж до жовтневого перевороту 1917 р., існували ради аксакалів сільських громад, які зазнали «деформації» спочатку царською адміністрацією Російської імперії, а потім повністю ліквідовані радянською владою, позбавивши, таким чином, корінне населення права навіть на місцеве, низове самоврядування в масштабі кишлаку та аулу [14].

Значну роль у вдосконаленні як інституту традиційного правосуддя, так і норм звичаєвого права зіграв казахський *суд біїв*.

Основними принципами діяльності суду біїв були справедливість, гласність з незмінним урахуванням моральних підвалин казахського суспільства. Головною метою суду біїв поряд із встановленням справедливості було визначення шляхів для примирення ворогуючих сторін. З цією метою суд біїв при прийнятті остаточних рішень всебічно враховував конкретні обставини соціального, майнового та іншого стану сторін.

Судді-бії ніким формально не обиралися і не затверджувалися. Вони тільки тоді були суддями, коли до них зверталися люди з позовом і тільки втрата авторитету позбавляла їх високого звання судді. Нарешті, бії приступали до розгляду судово-позовних справ тільки за скаргою приватних осіб або за повідомленням влади.

У результаті тлумачення загальних положень норм звичаєвого права бії-судді виводили правоположення, що є результатом осмислення і застосування загальних норм до своєрідних фактичних обставин, логічним

висновком із змісту норм права. Норми права, виведені відомими суддями із загальних принципів звичаю, справедливості, моральності, здорового глузду, втілювалися у легкі, витончені, короткі, але змістовні вислови. Вони в свою чергу піддавалися інтерпретації [15]. Суд біїв, свідомо підірваний царською адміністрацією, був ліквідований радянською владою. Однак навіть у двадцятих роках минулого сторіччя поряд з радянськими судами продовжували практично діяти і суди біїв. Численні факти того часу свідчать, що казахи з різних питань нерідко зверталися до судів біїв, ігноруючи офіційні органи правосуддя радянської влади.

Таким чином, можна виділити основні характерні риси традиційних судів, які існували на території пострадянських держав у другій половині XIX – на початку XX ст.: 1) судова процедура детально не регламентувалася; 2) в основі судочинства лежали норми звичаєвого права (норми адата); 3) членами суду ставали авторитетні особи громади (аксакали, старійшини); 4) суд був загальним для всіх членів громади; 5) спірні питання вирішувалися шляхом примирення сторін; 6) порушення справи в суді здійснювалося за бажанням позивача, яким міг бути як сам потерпілий або хто-небудь з його родичів, членів його сім'ї; відповідачем був як сам обвинувачений, так і його близькі або далекі родичі; 7) суд міг функціонувати як непостійний судовий орган (збирався спеціально до розв'язання певного конфлікту), так і постійним; 8) у судовому процесі доказами вважалися: власне визнання обвинуваченого; речові докази; показання свідків, дані під присягою; співприсяга родичів і односельців; клятва; 9) у деяких народів встановлювалося спеціальне місце проведення суду (наприклад, у осетин – місце біля святих місць, у балкарців – у приміщеннях християнських церков); 10) рішення суду було обов'язковим для виконання.

Судові перетворення Російської імперії у другій половині XIX ст. змінили процеси традиційного (адатного) судочинства, у деякій мірі замінивши звичаєве право окремих народів російським правом. Результати таких перетворень оцінюються в науковій юридичній літературі радикально протилежно: 1) перетворення дозволили створити більш прогресивну соціально-економічну, суспільну та освітню системи у народів, які були включені у Російську державу; 2) перетворення зупинили природний процес розвитку національних державних утворень, дестабілізували традиційний суспільний уклад народів і народностей, у тому числі й у сфері звичаєвого права.

На наш погляд, кожна із цих позицій має право на існування. Не віддаючи переваги жодній, відзначимо, що безперечно позитивним залишається той факт, що у результаті царської судової реформи майже на всій території імперії з'явилася мирова юстиція (волосні суди), яка, хоча і формально, але поєднувала у своїй роботі інтереси і держави, і місцевого населення, використовуючи примирні процедури, вирішуючи справи «по совісті і за місцевими звичаями».

Радянський період розвитку суспільства ознаменувався повним викориненням усіх національних особливостей в судово-правовій політиці союзних держав.

Після краху радянського режиму у взаєминах державного та звичаєвого права і в організації звичайного процесу намітилися зміни.

Так, в Республіці Кабардино-Балкарії та Республіці Адігеї в 1990-х рр. політичні діячі намагалися легалізувати деякі норми адатного-шаріатного судочинства. Були ліквідовані створені ще наприкінці 1920-х рр. товариські суди. Замість них була значно розширена і активізована діяльність сільських рад старійшин, до компетенції яких увійшов розгляд шлюбно-сімейних та деяких цивільних справ, а також вирішення дрібних адміністративних правопорушень.

У Кошехабльському районі Адігеї на базі сільських *хасе* (громад) було сформовану нову громадську організацію під назвою «Кошехабльський форум». Основна ідея її створення полягала в необхідності мати постійний позасудовий орган, який би мав офіційне право у ролі медіатора розбирати конфлікти, що відбуваються як між адигами, так і між ними, з одного боку, і сусідніми народами, з іншого, апелюючи до норм адата.

У 2009 р. в Інгушетії з метою залучення тейпів до активного політичного й суспільного життя, поліпшення суспільно-політичної та кримінальної ситуації в республіці було створено Раду тейпів при Главі Республіки Інгушетія. Так, за 9 місяців 2015 р. було проведено понад 50 засідань Президії ради тейпів, у результаті яких було вирішено більше 100 побутових та міжособистісних спорів [16].

На думку С. А. Натаєва, вторинне виникнення тайпів – це спроба повернутися до природного порядку, суспільного устрою, де немає насильства, де дотримується гармонія інтересів особи і суспільства. Спроба створити модель громадянського суспільства, в основі якого лежить паритет інтересів членів суспільства. Тайп – це реакція національного етносоціуму на експансію ззовні і всередині суспільства [8, с. 18].

У Киргизькій Республіці на законодавчому рівні було встановлено *суд аксакалів*, який являє собою не що інше, як відродження суду звичаєвого права. Даний інститут як ніякий інший найбільш яскраво відображає традиції і менталітет киргизького народу.

Відповідно до ст. 1 Закону Киргизької Республіки від 5 липня 2002 р. «О судах аксакалов» суди аксакалів – це створювані на добровільних засадах і на основі виборності та самоврядування громадські органи, покликані здійснювати розгляд матеріалів, направлених їм у встановленому порядку судом, прокурором, іншими правоохоронними органами, що володіють правом розглядати кримінальні справи, та їх посадовими особами відповідно до чинного законодавства Киргизької Республіки, а також справи про спори між громадянами у випадках і порядку, встановлених законом. Незважаючи на те, що дослівно «аксакал» в перекладі з киргизької означає «біла борода», суддями можуть стати як чоловіки, так і жінки (тільки з 2009 р.).

Особливостями суду аксакалів є те, що: цей громадський орган найбільш актуальний в сільській місцевості, де багато спірних ситуацій можуть

перерости в родоплеменну ворожнечу; до відання суду аксакалів віднесені справи, які, з одного боку, не вимагають застосування норм права (наприклад, шлюбні спори відповідно до національних звичаїв), з іншого ж, навпаки, – носять правовий характер (наприклад, про стягнення боргу); суд аксакалів має можливість застосовувати специфічні заходи впливу, наприклад, публічне вибачення потерпілій стороні, громадський осуд, попередження та ін.; від членів суду аксакалів при їх обранні не вимагається професійних знань, в той час як виконання поставлених перед ними завдань передбачає володіння не тільки знаннями матеріально-правового характеру, а й основами вчинення процесуальних дій [17, с.125].

Вищевказане свідчить про те, що у тих суспільствах (державах), де в силу національних традицій, крім права як основного соціального регулятора, значний вплив мають релігія, традиції, моральні установки, відродження судів звичаєвого права є закономірним, а вирішення спорів у такий спосіб, як примирення сторін, має надзвичайний ефект.

Висновок. Таким чином, нині можна говорити про своєрідну рецепцію інституту традиційного (народного) судочинства, яка знаходить підтримку як з боку населення відповідних пострадянських держав, так і їх державних органів. Це пояснюється тим, що сутність і призначення традиційного судочинства з моменту його виникнення і до сьогодні не змінилася, а саме це: 1) авторитет суду (суддів); 2) забезпечення гармонії між людиною і суспільством, яка ґрунтується на впевненості учасників процесу у справедливому розв'язанні спору; 3) правосуддя виступає як засіб примирення, а не як інструмент чіткого застосування позитивного права.

Отже, суди звичаєвого права – це не правовий раритет, пережиток минулого, а невід'ємний компонент природного правового розвитку сучасного національного суспільства.

Список літератури:

1. Якушкин Е. И. Обычное право. Материалы для библиографии обычного права / Е. И. Якушкин. – Ярославль : Типография Губернского Правления, 1875. – Вып. I. – 249 с.
2. Степанова С. О. Создание и развитие волостного суда во второй половине XIX – начале XX в. / С. О. Степанова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2012. – № 7 (31). – С. 183–185.
3. Загорнов А. А. Суды для крестьян в Белоруси во второй половине XIX в.: порядок формирования и компетенция / А. А. Загорнов // Праці гісторычнага факультэта БДУ. – Мінск : БДУ, 2011. – С. 42–50.
4. Егоров Д. В. Мирской суд чувашских крестьян казанской губернии во второй половине XIX – начале XX века) / Д. В. Егоров // Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. – 2008. – Вып. 1. – С. 31–38.
5. Краснов С. Ю. Традиционный порядок разрешения споров в обычных народных судах у донских казаков во второй половине XIX века / С. Ю. Краснов // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5: Юриспруд. – 2012. – № 2 (17). – С. 76–84.
6. Славченко М. Є. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. / М. Є. Славченко // Академічна юридична думка / укл. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук. – Київ : Ін Юре, 1998. – 503 с.

7. Шандра Р. Сільські суди та судочинство за українським і волоським правом: історико-правове порівняння (XIV-XVIII ст.) / Р. Шандра, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 116–125.
8. Натаев С. А. Чеченский тайп : автореф. дис. ...канд. ист. наук : 07.00.07 / С. А. Натаев. – Махачкала, 2010. – 24 с.
9. Мамакаев М. А. Чеченский тайп (род) в период его разложения [Электронный ресурс] / М. А. Мамакаев. – Грозный, 1973. – Режим доступа : <http://www.tidam.org/2014/08/1973-1.html>.
10. Волгина А. П. Обычное право народов Северного Кавказа в системе российского права в XIX – XX вв. [Электронный ресурс] / А. П. Волгина. – Краснодар, 2004. – 192 с. – Режим доступа : <http://aldebaran.com.ru/publications/7632>.
11. Сатушиева Л. Х. Механизм реализации Адата на северо-западном и центральном Кавказе: историко-правовой анализ: XV – начало XX в. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Х. Сатушиева. – Нижний Новгород, 2003. – 27 с.
12. Кетов Ю. М. Обычное право и суд в Кабарде во второй половине XVIII – начале XX вв. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. М. Кетов. – Ростов-на-Дону, 1998. – 22 с.
13. Бабич И. Л. Эволюция правовой культуры адыгов (1860-1990-е гг.) / И. Л. Бабич. – Москва : ИЭА, 1999. – 193 с.
14. Хаклиев В. Б. Сельская община Северной Ферганы в конце XIX – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.07 / В. Б. Хаклиев. – Ташкент, 1998. – 27 с.
15. Абдрасулов Е. Б. Роль суда биев в совершенствовании норм обычного права / Е. Б. Абдрасулов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sud.gov.kz/rus/content/rol-suda-biev-v-sovershenstvovanii-norm-obychnogo-prava>.
16. <http://www.magas.ru/content/sovet-teipov>.
17. Подкорытова О. Гражданский процесс в Кыргызской Республике: история становления, основные черты и перспективы развития / О. Подкорытова // Евразийский гражданский процесс: к 25-летию стран СНГ и Балтии : сб. науч. статей / под ред. Д. Я. Малешина. – Москва : Статут, 2015. – С. 109-141.

References:

1. Yacushkin, E. I. (1875). Obichnoe pravo. Materialy dla bibliografii obichnogo prava. Yaroslavl: Tipografiya Gubernscogo Pravleniya, 249.
2. Stepanova, S. O. (2012). Sozdanie i razvitie volostnogo suda vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kulturalogiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, № 7 (31), 183 – 185.
3. Zagornov, A. A. (2011). Sudy dla krestian v Belarusii vo vtorui polovine XIX v.: poriadok formirovaniya i kompetenciya. Praci gistorichnaga fakulteta BDU. Minsk. 42-50.
4. Egorov, D. V. (2008). Mirovoy sud chuvashskikh krestian kazanscoi guberhii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vecov). Vestnic Chuvashscogo universiteta, 1, 31-38.
5. Krasnov, S. Ju. (2012). Tradicionniy poryadoc razresheniya sporov v obichnyh narodnih sudah u donskih kazakov vo vtoroy polovine XIX veka. Vestnik Volgogradskogo universiteta. Yurisprudence. 2 (17), 76-84.
6. Slavchenko, M. E. (1998). Sudochinstvo na Ukraine XVII-XVIII st. Kiev: In Jur, 503.
7. Shandra, R. (2013). Silski sudy ta sudochinstvo za ukrainscim i voloskim pravom. Visnyk Lvivskogo universiteyu, 58, 116-125.
8. Nataev, S. A. (2010). Chechenskiy taip. Makhachkala, 24.
9. Мамакаев, М. А. (1973). Chechenskiy taip v period ego razlozheniya. Grozniy. Available at: <http://www.tidam.org/2014/08/1973-1.html>
10. Volgina, A. P. (2004). Obichnoe pravo narodov Severnogo Kavkaza v sisteme rosiyskogo prava v XIX - XX vv. Krasnodar, 192.

11. Satushieva, L. Kh. (2003). *Mehanizm realizatsii Adata na severo-zapadnom i centralnom Kavkase: Istoriko-pravovoy analiz: XV – nachalo XX v. Nizhniy Novgorod*, 27.
12. Ketov, Ju. M. (1998). *Obichnoe pravo i sud v Kabarde vo vtoroy polovine XVIII - nachale XX vv. Rostov-na-Donu*, 22.
13. Badich, I. L. (1999). *Evoluciya pravovoy culture adigov (1860-1990 gg.)*. Moscow: IEA.193.
14. Khacliev, V. B. (1998). *Selskaya obtchina Severnoy Fergany v konce XIX - nachale XX vv. Tashkent*, 27.
15. Abdurasulov E. B. *Rol suda biev v sovershenstvovanii norm obichnogo prava*. Available at: <http://sud.gov.kz/rus/content/rol-suda-biev-v-sovershenstvovanii-norm-obychnogo-prava>
16. Available at: <http://www.magas.ru/content/sovet-teipov>
17. Podcoritova, O. (2015). *Grazhdanskii process v Kirgizskoi Respublike: istoriya stanovleniya, osnovnye cherty i perspektivy razvitiya*. Moscow: Statut, 109-141.

Vasilev S. V., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of Department of Civil Procedure, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: vasill66@mail.ru ; ORCID 0000-0002-7403-8162

Courts of customary law in the post-soviet states: history and the current situation

Research of courts of customary law is not a new trend in the domestic legal science. However, it should be noted that this issue was covered mainly in the historical and ethnographic aspect, and, as a rule, in relation to specific countries or peoples. Taking into account the fact that in some post-Soviet states the rules of the customary law have remained and take effect even under the current conditions, there is a need to study people's judgment on the basis of historical experience, taking into account the fact that there is no special scientific research on this subject.

On the basis of studying the courts of customary law that existed in the territory of the post-Soviet states, to reveal their diversity, special features and peculiarities of formation and to analyze the contemporary forms of the aforementioned courts.

The courts of customary law existed in various nations and nationalities since ancient times. The identity of one or another traditional court depended on such facts as the territorial location of the community, the level of economic and cultural development, type of religion, etc.

In this paper the organization of the traditional justice of post-Soviet states in the second half of the XIX century was studied, when the basic territorial boundaries of the Russian Empire were formed. It is within these boundaries the peoples lived, who subsequently became Soviet republics, and then independent states.

The main characteristic features of traditional courts that existed in the territory of post-Soviet states have been emphasized (1) judicial procedure was not regulated in detail; (2) the rules of the customary law (adat rules) were the basis of the justice; (3) members of the court were competent persons of the community; (4) the court was common for all members of the community; (5) disputes were resolved through reconciliation of the parties; (6) the court could function as a non-judicial body and a constant one; (7) in the trial the evidence was as follows: actual recognition; material evidence; statements by witnesses; oath; (9) a special place of the court was established; (10) a court decision was binding.

At the present moment we can talk about the kind of reception of the institute of traditional (national) justice, which is supported both by the population of the relevant post-Soviet states and their public authorities. This fact is explained by the fact that the essence and purpose of the traditional justice, since its origin and up till now has not changed, and it is as follows: (1) authority of the court (judges); (2) ensuring harmony between a person and the society, based on the confidence of the members of the process in a fair solution of the dispute; (3) justice serves as a means of reconciliation, not as a tool of clear application of positive law.

Key words: customary law; courts of traditional law; civil proceedings; reconciliation procedures

Надійшла до редколегії 19.11.2015 р.